

גדרי איסור השתחוויה על אבן משכית

- א. מהות האיסור – פשט הכתוב וההלכה
- ב. נתינת אבן ללא השתחוויה – שיטת התרגום המיוחס ליונתן
- ג. איסור קביעת מקום להשתחוויה – שיטת הירושלמי
- ד. דין אבן משכית בזמן היתר במות
- ה. השתחוויה על אבן משכית בהר הבית
- ו. השתחוויה על מקום המקדש לאחר חורבנו
- ז. איזו רצפה נאסרה בהשתחוויה?
- ח. עיקרי הדברים

א. מהות האיסור – פשט הכתוב וההלכה

כתוב בתורה (ויקרא כו, א): "וְאֶבֶן מְשֻׁכֵּית לֹא תִתְּנוּ בְּאַרְצְכֶם לְהִשְׁתַּחֲוֹת עָלֶיהָ".

בפירוש המילה 'משכית' נחלקו פרשני התורה: יש מפרשים מלשון סיכוך וכיסוי, כלומר אבן המכסה את האדמה שתחתיה; ויש מפרשים מלשון ראייה (כתרגומה לארמית), כלומר

* כתובת דוא"ל למשלוח הערות למחבר: moshegreenhut@gmail.com

1. כך פירש רש"י: "לשון כיסוי, כמו 'ושכתי כפי' (שמות לג, כב), שמכסין הקרקע ברצפת אבנים". (וכמו "שכיות החמדה" בישעיהו ב, טז, שהן האוצרות הגנוזים והמכוסים). ואונקלוס תירגם "אבן סגידא", כלומר אבן השתחוויה. ונראה שאף הוא מפרש מלשון כיסוי, אלא שלשיטתו אין הכוונה לאבן המכסה את האדמה, אלא לאדם המכסה את האבן בהשתחוויתו. כעין זה ניתן לפרש בתרגום המיוחס ליונתן, אשר תרגם במדבר (לג, נב) "ואבדתם את משכיותם" – "בית סגדתהון", וביחזקאל (ח, יב) תרגם "בחדרי משכיתו" – "באידרון בית משכביה", כלומר בית השתחוויתו (אם כי ייתכן ששם אין מדובר בתרגום מילוי אלא בתרגום ענייני, שכוונתו לאוצרות המוחבאים בחדרי חדרים). להלן (פרק ז) נראה שתיתכן נפק"מ הלכתית בין הפירושים לגבי השתחוויה על גבי סלע יסוד, שאינה מכסה כל אדמה תחתיה, שלדברי רש"י אינה בכלל 'אבן משכית' ואילו לתרגום אונקלוס עשויה להיכלל באבן משכית.

אמנם מהירושלמי (ע"ז פ"ד ה"א) נראה שמחינה מילולית פירש כרש"י, מלשון כיסוי, אלא שמדבריו נראה שמדובר בשתי שכבות אבנים המכסות זו את זו. כלשונו: "ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה". יכול לא יתן שני אבנים זו על גב זו ויתן קופתו עליהם, ת"ל 'להשתחות עליה', עליה אי אתה משתחוה אבל נתת את את קופתך עליה". בגלל הבנה זו סמך הירושלמי הלכות אלו לדיני מרקוליס שבמשנה שצורת המרקוליס הוא שאבן אחת מונחת על גבי אבנים אחרות. אמנם בעל 'הכתב והקבלה' ביאר בדברי אונקלוס את המילה 'משכית' כקריאתה בש' מינית, ולדעתו אין הכוונה לכיסוי האבן ע"י האדם, אלא לעצם פעולת השתחוויה שהיא השטחת גוף האדם והשפלתו, כמו "וחמת המלך שככה", שמשמעה ההפך מגאות והתרוממות. אולם דבריו נראים מחודשים.

אבן מצוירת הלוכדת את העין.² לדעת המפרשים 'משכית' כראייה, ייתכן שאבן גולמית שאינה מעובדת אינה בכלל האיסור. לדברי הכול האיסור השורשי הוא כשהאבן מיועדת להשתחוות עליה, כסיום הפסוק 'לא תתנו... להשתחוות עליה'.

אולם ההלכה אינה מבחינה בין אבן מצוירת לאבן שאינה מצוירת, ואוסרת השתחויה בכל רצפת אבנים. כמבואר ב'תורת כהנים' (בהר ו ט; ובשינוי קל במגילה כב ע"ב³): "בארצכם אי אתם משתחיים על האבנים, אבל אתם משתחיים על האבנים שבמקדש", משמע שהאיסור הוא בכל אבן. ויותר מכך מבואר במגילה כב ע"ב: "אמר עולא לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים בלבד", משמע שהחלוקה היחידה בין האסור למותר היא רק בין רצפת אבן לעפר, וכל רצפת אבן בכלל האיסור, גם אם אינה מצוירת. וכן משמע בירושלמי (ע"ז פ"ד ה"א) שכמה אמוראים ציוו לבני ביתם "כד תהוון נפקין לתעניתא לא תהוון רבעין כאורחכון", מכאן שאין האיסור באבנים מצוירות בדווקא, אלא בכל רצפת אבנים.

ב. נתינת אבן ללא השתחיה – שיטת התרגום המיוחס ליונתן

מלשון הפסוק "לא תתנו בארצכם" משמע שהאיסור הוא בעצם נתינת האבן ולא בפעולת ההשתחויה, בהתאמה לתחילת הפסוק "ופסל ומצבה לא תקימו לכם". אולם ההלכה היא שרק ההשתחויה אסורה ואין איסור בעצם הנתינה, כמבואר בתו"כ, בירושלמי ובבבלי מגילה הנ"ל. יתירה מכך, משמע שאינו עובר בעשיית הרצפה להשתחוות, עד שישתחוה עליה.

אולם בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל נראה שיש איסור בעצם החקיקה, שסיים "בְּרֵם סְטִיּוֹ חֻקֵּי בְּצִיּוּרֵיךָ וְדִיקְנֵיךָ תִּשְׁוֶן בְּאֶרְעֵית מִקְדְּשֵׁיכֶן וְלֹא לְמִסְגֹּד לָהּ", כלומר, לעומת הגבולין שבהם נאסרה עצם החקיקה והציור על גבי אבני הרצפה, במקדש ראוי לחקוק ולצייר את הרצפה, ובתנאי שלא ישתחוה עליה.⁴

2. כך תרגם המיוחס ליונתן: "אבן מציר לא תתנון בארעכון למגחן עלה", וכן פירשו רשב"ם, ר"י בכור שור ר"ח פלטיאל, ור' בחיי. וכ"כ רד"ק בישעיה ב, טז ומלבי"ם ביחזקאל ת, יב. מדבריהם נראה שכל אבן מעוטרת ומקושטת אסורה, גם אם אין עליה דמות וצורה מסוימת. אולם ב'דעת זקנים לבעלי התוס' כתב "אבן שיש בה צורה.. דומה שמשתחוה לצורה".
3. ראה להלן פרק ה למשמעות השינוי בבבלי ובירושלמי מדברי התו"כ.
4. נראה שהמיוחס ליונתן חלוק על התו"כ והברייתא במגילה הנ"ל הדורשים מכאן להתיר השתחויה על רצפת בית המקדש, לפי שהמיוחס ליונתן מתיר בבהמ"ק עשיית רצפה בעלת צורות רק אם אין משתחוים עליה. כלומר, לפי יונתן נאמרו כאן שני איסורים: א. "אבן משכית לא תתנו – בארצכם"; ב. "לא... להשתחוות עליה" (אפילו במקדש). ויצא למיוחס ליונתן איסור מיוחד של עצם עשיית רצפה בעלת צורות בכל מקום שאינו בית המקדש. איסור זה נסתר מהמנהג בימי בית שני ולאחר מכן בעשיית פסיפסים רבים ובכללם בבתי כנסת (במגדל, בעין גדי, ברחוב ובסוסיא, ועוד רבים

אך יתכן לבאר, שגם למיוחס ליונתן מותר בבית המקדש להשתחוות על רצפה מצוירת, והאיסור הוא רק 'למסגוד לה' – להשתחוות לאבן. וכך נראה שהבין ב'קריית מלך' (בית הבחירה א, י) מדברי יונתן – שרצפת המקדש הייתה מצוירת אולם גם לדעה זו בגבולים יש איסור בעצם העשייה.

מלבד השאלה האם לוקים על עצם עשיית האבן, תיתכן נפק"מ נוספת – שלדעת האוסרים את עצם ההקמה אין האיסור תלוי בגדרי השתחוויה ומסתבר שבכלל האיסור כלולה גם הקמה לצורך השתחוויה שלא בפישוט ידים ורגלים אלא על הצד, או בהפסק מחצלת.⁵

אולם כאמור לעיל, לשיטת הבבלי והתו"כ אין איסור בעצם נתינת האבן, אלא רק בהשתחוויה. ונראה שדברי התרגום המיוחס ליונתן תואמים את שיטתו ש'אבן משכית' היא אבן מצוירת, וזאת משום שהאיסור באבן מצוירת הוא משום עבודה לצורות החקוקות בה, ולכן נאסרה גם העשייה עצמה שאף היא מספיקי עבודה זרה. אבל לבבלי ותו"כ שהאיסור הוא בכל רצפת אבנים, ודאי האיסור הוא פעולת ההשתחוויה ואין בעשייה איסור עצמי,⁶ שלא מצאנו שאסרה התורה ריצוף בית.

אמנם במאירי (מגילה כב ע"ב) הביא דעה⁷ שלפיה יש איסור בעשיית רצפה בכל בית כנסת:⁸

וקצת חכמי האחרונים כתבו שאף עשיית רצפה של אבנים אסורה, ודווקא בבית הכנסת, אבל בבית מותרת [ש]הרי אינה עשויה להשתחואה אלא לדריסת הרגל.

מתקופת המשנה והתלמוד). זאת מלבד שאלת הסמכות ההלכתית של המיוחס ליונתן, שאין להאריך בה כאן.

5. וכן משמע בשיטה שהביא המאירי מגילה כב ע"ב.
 6. אמנם ראה יראים (שמח) שכתב שאם השתחוה נראה הדבר שעובר למפרע משעת עשייה, משום שבע"ז הקב"ה מצרף מחשבה למעשה.
 7. המאירי כתב זאת בשם "חכמי האחרונים", אך לכאורה הדברים אמורים כבר ברש"י מגילה כב ע"ב: "לא אסרה תורה – בפסוק זה אלא שלא יעשו רצפת אבנים בבית הכנסת, דוגמת של מקדש".
 8. אף שהתפילה בעיקרה היא תקנת אנשי כנה"ג (כמבואר במגילה יז ע"ב) ואם כן קשה לייחס את איסור אבן משכית דאורייתא רק לבתי כנסת, מבואר במגילה כז ע"א שדרשו את הכתוב בחורבן ראשון 'וישרוף... ואת כל בית גדול' על בית שמגדלים בו תפילה.
- אולם נראה לדעה זאת שהעיקר הוא שיהיה מקום ציבורי לעבודת ה' ולא דוקא בית כנסת.

וכוונתו שהרצפה בבית הכנסת מצד עצמה עשויה להשתחוויה. ואף שבבית הכנסת אין משתחווים בפישוט ידים ורגלים,⁹ מכל מקום אסור.¹⁰

ג. איסור קביעת מקום להשתחוויה – שיטת הירושלמי

לעיל ראינו בשיטת הבבלי (מגילה כב ע"ב) שכל רצפת אבנים בכלל איסור אבן משכית. מדברי הבבלי "רצפה של אבנים היתה" ניתן לדייק שעל עפר אין איסור להשתחוות, ורק לגבי האזור המרוצף של בית הכנסת התעוררה השאלה. זאת לאור העובדה שבתיהם לא היו מרוצפים בדרך כלל (וכמבואר בביצה כב ע"ב שאפילו בית רבן גמליאל לא היה מרוצף).

אולם מדברי הירושלמי (עבודה זרה פ"ד ה"א) נראה שאוסר אפילו על גבי אדמה:

רב מפקד לבית רב אחא, רבי אמי מפקד לאינשי ביתה, כד תהוון נפקין לתעניתא לא תהוון רבעין כאורחכון.

כלומר, כשתצאו בתענית לרחובה של עיר אל תשתחוו כדרככם (אלא הטו על הצד). מסתימת הירושלמי נראה שציווה אותם לעשות כן גם ברחובות שאינם מרוצפים.¹¹

וכן בהמשך הירושלמי:

רבי יונה רבע על סיטריה [=השתחווה על צדו]. רבי אחאי רבע על סיטריה. אמר רבי שמואל: אנא חמית רבי אבהו רבע כאורחיה. אמר רבי יוסי קשיתה קומי רבי אבהו והכתיב "ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה?" תיפתר בקובע לו מקום.

-
9. שהרי מיד לאחר דברים אלו כתב המאירי: "ויש מתירין אף בבית הכנסת אא"כ במקום שהשתחואה מצויה" הרי שהאוסרים אסרו גם במקום שאין ההשתחואה מצויה.
 10. אפשר, שלדעת המאירי השתחוויה היא שם כללי לעבודת ה' שעובדים בבית הכנסת, וגם רצפה המיועדת לתפילה נכללת באיסור. אולם מסתבר שגם לשיטתו, רק מקום התפילה בבית הכנסת אסור בריצוף, ולא מקומות שיעודם רק "דריסת הרגל".
 11. אמנם ב'פני משה' פירש שבתיהם לא היו מרוצפים ולכן הזהירם דווקא כשיצאו לרחובה של עיר בתענית, מפני שהרחובות היו מרוצפים. אולם בתיאור בבבלי מגילה כב ע"ב נראה שאפילו בבית הכנסת לא בהכרח שהיתה רצפת אבנים (שהרי שבתירוף הראשון אמרה הגמ' שם שהיתה כזו רק לפני רב, ולתירוף השני לא היתה כלל רצפת אבנים והסיבה שרב לא נפל על פניו משום שהוא אדם חשוב, עיי"ש). ואם כן קשה לומר שהירושלמי הניח בסתמא שהרחוב היה מרוצף. כמו כן, קשה לבאר בסתימת לשון הירושלמי שהחשש הוא שמא תחת העפר מצויה אבן משכית (כפי שביאר רב שרירא גאון את החובה להטות בבתי כנסת שאינם מרוצפים), משום שחשש זה הגיוני דווקא בבתי כנסת, שיש לחשוש שנבנו על חורבות בניין קדום מרוצף, משא"כ ברחובה של עיר.

שוב הירושלמי סותם דבריו ואינו טורח לפרש שהטייתם של רבי יונה ורבי אחאי והשתחוויתו של רבי אבהו היתה על גבי רצפת אבנים, ומשמע שהאיסור הוא בכל מקום.

בהמשך הקשו בירושלמי מהפסוק (שמו"ב טו, לב) המתאר את בריחת דוד מפני אבשלום במעלה הזיתים – "והכתיב ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים" – וכיצד השתחוה ולא חשש לאיסור אבן משכית? ותירצו שלא מדובר בהשתחוויה גמורה על הארץ. ושם הרי לא מדובר על מקום בנוי אלא על פסגת ההר, ומשמע שאין המקום מרוצף, ואפילו הכי אסור להשתחוות עליו השתחוויה מלאה.¹²

אך יש להקשות לדעת הירושלמי: מה טעם אמרה תורה 'אבן משכית' אם האיסור הוא בכל מקום? כמו כן צריך להבין את טעם האיסור – מדוע אסרה התורה השתחוויה לה' מחוץ למקום המקדש גם כשאין מעורבים בכך סממנים של עבודה זרה כאבן משכית?

ונראה לבאר לדעת רבי אבהו (בירושלמי לעיל) שהיה מתיר לבני ביתו להשתחוות כדרכם, מפני שלדעתו האיסור דוקא בקובע לו מקום, ולדעתו מובן: שעיקר האיסור הוא עצם קביעת מקום השתחוויה לה' מחוץ למקדש מפני כבוד המקדש, מעין איסור במות,¹³ ולכן כשקובע מקום אסור גם כשאין המקום מרוצף באבנים, ו'אבן משכית' שאמרה תורה היא דוגמה למקום קבוע להשתחוויה.¹⁴

ונראה שהירושלמי הבין בדרשת ה'תורת כהנים' "אבל אתה משתחוה על אבנים שבבית המקדש" שאין מדובר על היתר להכניס אבן משכית אל תוך המקדש, אלא שהמקדש עצמו הוא אבן משכית, והוא היחיד שהותר לקבוע בתוכו מקום להשתחוויה וקדושתו היא האוסרת לעשות זאת בכל מקום אחר.

כמו כן, מובן מלשון הירושלמי שהאיסור "לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה", משמעו גם על הארץ, ולא דווקא על האבן, שהרי האבן היא רק עניין של קביעות מקום.

12. וב'פני משה' כתב ש"עד הראש" משמעו אבן, כמו אבן הראשה, ואם כן לא מדובר על עפר אלא על סלע. אמנם מפשט לשון הפסוק שם נראה שהכוונה לראש ההר (הר הזיתים) שכן בתחילת הפסוק מתוארת עלייתו של דוד במעלה הזיתים, ולכן השתחוה שם דוד המלך בבורחו 'השתחוות פרידה', משום שזה המקום הצופה על המקדש וממנו מזרחה כבר לא ניתן לראות.

13. אמנם בתחילה סבר הירושלמי שהאיסור הוא משום שהאבן דומה לע"ז, וכעין איסור מרקוליס, אך נראה שלאחר שהסיק הירושלמי שהאיסור הוא בהשתחוויה ולא ב'נתינת קופתו עליה', חזר בו מטעמו והבין שטעם האיסור הוא בעשיית חלופה למקדש.

14. לעיל ראינו בדברי רש"י ו'יש מפרשים' במאירי כי קיים איסור בריצוף בית כנסת משום שהוא מיועד להשתחוויה, מפני שהדבר מהווה פגיעה בכבוד המקדש. לשיטת הירושלמי איסור זה קיים בכל מקום, כאשר הוא קבוע, ואף אם אינו מרוצף. יתירה על כן, מדברי הירושלמי נראה שקביעות המקום היא אישית, "בקובע לו מקום", גם כשאין מדובר בהכרה פומבית על מקום תפילה חלופי למקדש.

מכאן מובן מדוע הירושלמי עורר את הבעיה להשתחוות דווקא בתענית ציבור, משום שבבית הכנסת פשוט היה לכל האמוראים שאין להשתחוות, גם כשאינו מרוצף, משום שזה מקום תפילה קבוע. רק בתענית ציבור שבה מתפללים ברחובה של עיר נחלקו אמוראים, ורבי אבהו התיר משום שסבר שאין לרחובה של עיר גדר של מקום הקבוע לתפילה. לעומת זאת שאר האמוראים שם שהתירו רק הטיה ברחובה של עיר סברו שהשתחויה בתענית ציבור ברחוב העיר, כשכל אנשי העיר יוצאים לתפילה (כמבואר במשנה תענית ב, א) שמוציאין את התיבה לרחובה של עיר, היא השתחויה ציבורית שעושה את המקום כמקום מקודש.¹⁵ לעומת זאת בביתם הפרטי דרכם היה להשתחוות "כאורחיהו", משום שאינו מקום הקבוע לתפילה והשתחויה.

כיוון זה בירושלמי הולם את שיטת רש"י (ו"קצת חכמי האחרונים" במאירי שהובאו לעיל) שפירש את דברי עולא בבבלי (מגילה כב ע"ב): "לא אסרה תורה – בפסוק זה אלא שלא יעשו רצפת אבנים בבית הכנסת, דוגמת של מקדש". אלא שבניגוד לדברי רש"י בדעת הבבלי, שאסר רק בבית הכנסת, ודווקא כשהוא מרוצף, לדעת הירושלמי האיסור גם במקום שאינו מרוצף, וגם במקום פתוח שאינו בנוי, ובלבד שיהיה קבוע להשתחויה (ולשיטת רבי אבהו אין די במעמד תפילה ציבורי כדי להחשיבו כמקום קבוע).

לאור האמור לעיל, שטעם איסור אבן משכית הוא פגיעה במקום המקדש על ידי ייחוד מקום חלופי להשתחויה, היה מקום לומר שבשעת היתר במות הייתה מותרת השתחויה על אבן משכית, שכשם שאפשר לבנות במה לה' במקום הזה כך אפשר לבנות לה' מקום השתחויה. ובכך יובן ששאלו ושמואל השתחוו לה' יחד לעיני העם (בשמואל א-טו).

אולם מהירושלמי (שהובא לעיל) נראה שהאיסור נהג גם בשעת היתר במות, שהרי הקשו מהשתחויותו של דוד על הר הזיתים בבורחו מפני אבשלום, ומלכות דוד היתה בשעת היתר במות, כמבואר במשנה בזבחים יד "באו לנוב וגבעון הותרו הבמות", אם כן מבואר שאיסורה גם בשעת היתר במות.

וראה להלן פרק ה על הבדלים אפשריים בין זמן שהבית קיים לזמן שהוא חרב.

ד. השתחויה על אבן משכית בהר הבית

ב'תורת כהנים' המובא בבבלי ובירושלמי מבואר שהאיסור אינו קיים בבית המקדש, וכן פשטות הכתוב 'בארצכם'. ה'מנחת חינוך' (מצוה שמט) הסתפק האם ההיתר להשתחוות על אבן משכית במקדש הוא דווקא בעזרה, או בכל הר הבית, וזו לשונו:

והנה נראה הא דבמקדש מותר דוקא מעזרת ישראל בפנים, דהוי מחנה שכניה, אבל חוץ לעזרה בכל הר הבית אסור ועוברים משום לאו זה. ואפשר הכל הוא

15. ובמגילה כו ע"א דעת ר' מנחם בר' יוסי שיש ברחוב קדושה מחמת תפילה זו.

בכלל בית המקדש. ועיין ר"מ שם גבי נטיעת אילן בעזרה או בהר הבית. ואפשר לפי הטעם שכתב הרב המחבר [מחבר ספר החינוך; שנראה כמשתחוויה לאבן עצמה] מותר בהר הבית, שגם שם נגלה כשמש שאין עובדים אלא להשי"ת לבדו. אבל לדעת רש"י שהוא דוגמת המקדש אסור לעשות בכל מקום, אפי' בהר הבית, וצע"ק.

ובאמת מצד הלשון, המילה 'מקדש' לפעמים כוללת את הר הבית ולפעמים אינה כוללת.¹⁶ לעניין חתימת הברכות המיוחדת למקדש (משנה ברכות ט, ה: "כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים מן העולם ועד העולם") נאמר בגמרא ביומא סט ע"ב שדין זה נוהג גם בהר הבית; ואילו על אמירת שם המפורש המיוחד למקדש (משנה תמיד ז, ב: "במקדש היו אומרים את השם ככתבו") נאמר בגמרא שם לגבי הר הבית: "אין שם המפורש בגבולים".¹⁷

על איסור נטיעת אילן במקדש ("לא תטע לך... כל עץ אצל מזבח ה' אלקיך"; דברים טז, כא) נאמר בספרי (שופטים קמה): "ומנין לנוטע אילן בהר הבית שהוא בלא תעשה...". וכ"כ ראב"ד (בית הבחירה ו, י) שהאיסור הוא בכל הר הבית.¹⁸ אולם הרמב"ם (שם הל' ט): הנוטע אילן אצל המזבח או בכל העזרה וכו', משמע שהאיסור דווקא בעזרה. אם כן, מבחינה לשונית קשה להכריע, אולם יש לדון בראיות לגופו של עניין.

במשנה מידות (ב, ג) שנינו:

לפנים ממנו סורג גבוה עשרה טפחים. ושלה עשרה פרצות היו שם שפרצו מלכי יון, חזרו וגדרו וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחוויות.

השתחוויה 'כנגד השער' משמעה הפשוט מצידה החיצוני של החומה, מול השער,¹⁹ שהרי אין לפרש שהיו משתחווים מהצד הפנימי כנגד השער, שאם כן היו אחוריהם כנגד ההיכל ח"ו. אם כן משמע שהותרה השתחוויה בהר הבית, מחוץ לסורג.

16. הר הבית דינו כמחנה לוי ומעמדו הוא מעמד ביניים בין המקדש לגבולין. הוא אומנם אינו מחנה שכונה, אך דין מורא מקדש קיים בו. הוא אינו כשר ל"עבודת המקדש" אך מקצת דיני מקדש חלים גם בו מעצם היותו המקום הנבחר להקמת המקדש.

17. לעניין חתימת הברכות "מן העולם ועד העולם" לא נזכר איסור בגבולין, ולכן הנהיג עזרא כן אף בהר הבית. משא"כ לעניין אמירת שם המפורש שאסורה בגבולים צריך המקום להתקדש בקדושת המקדש כדי שתותר.

18. וכן משמע מהרמב"ן עה"ת (דברים טז, כא), שעיקר איסור נטיעה מצד עניינו הוא על "פתחי בית א-לוהים", כלומר בכל הר הבית.

19. וכן משמע ביחזקאל מו ב-ג שההשתחוויה היא מחוץ לשער: "וַיָּבֵא הַנְּשִׂיא דָּרָךְ אֹלָם הַשָּׁעַר מְחוּץ וְעָמַד עַל מְזוֹזַת הַשָּׁעַר... וְהִשְׁתַּחֲוָה עַל מִפְתֵּן הַשָּׁעַר וַיִּצָּא... וְהִשְׁתַּחֲוָה עִם הָאֲרָץ פֶּתַח הַשָּׁעַר הַהוּא בְּשִׁבְתוֹת וּבְחֻדְשֵׁים לְפָנָי ה'". ואף שהשתחוויה זו אפשר שנעשתה בתוך פתח השער שהוא קדוש בקדושת עזרה, כמבואר בפסחים פה ע"ב, עכ"פ למדנו ממנה שצורת ההשתחוויה בשערים היא

ואין לומר שמקומות אלו בהר הבית לא היו מרוצפים, שהרי יוסף בן מתתיהו (מלחמות ה, ב) כותב על שטח הר הבית שחוץ לסורג: **"וכל הככר מתחת לרקיע היה רצוף אבני צבעונים אבנים מאבנים שונות"** הרי שלפחות בבניין הורדוס היה הר הבית מרוצף!²⁰

אמנם בהמשך אותו הפרק, במשנה העוסקת בתיאור העזרה (משנה ו) שנינו:

ושלש עשרה השתחויות היו שם.

אבא יוסי בן חנן אומר: כנגד שלשה עשר שערים.

מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות למשנה ו נראה שמדובר במחלוקת תנאים האם בעזרה היו שלושה עשר שערים או שבעה שערים, וממילא – האם שלוש עשרה ההשתחויות היו כנגד שערי העזרה או כנגד פרצות הסורג. בפירושו למשנה ג כותב הרמב"ם במפורש שהמחלוקת מתייחסת גם למיקום שבו בוצעו ההשתחויות:

כל זמן שמגיע האדם לפרצה מאותם הפרצות משתחוה לה' דרך תודה על עקירת מלכות יון הרשעה כמו שהזכרנו בשקלים.

מדברי הרמב"ם (על משנה ו) עולה שדעת חכמים היא הדעה המקובלת יותר, ולפיה ההשתחויות היו כנגד פרצות הסורג, מחוץ לעזרה:

מבחוץ 'על מזוזת השער', וודאי כשתקנו חז"ל השתחויות במקדש למדו את העיקרון והצורה מכתובים אלו, ויש ללמוד מכאן שצורת ההשתחויה היא מבחוץ.

20. מהמשנה שקלים ו, א ניתן להוכיח שתקנת ההשתחויות נהגה גם בבניין הורדוס. זה לשון המשנה שם: **"שלש עשרה השתחויות היו במקדש של בית רבן גמליאל ושל בית רבי חנניה סגן הכהנים היו משתחווין ארבע עשרה והיכן היתה יתרה כנגד דיר העצים שכן מסורת בידם מאבותיהם ששם הארון נגזו".** ובשבת טו ע"א נאמר: **"הלל ושמעון גמליאל ושמעון נהגו נשיאותם לפני הבית מאה שנה",** ובע"ז ט ע"א: **"מלכות בית חשמונאי בפני הבית מאה ושלש, מלכות בית הורדוס מאה ושלש",** מכאן שרבן גמליאל הזקן היה בזמן מלכות הורדוס ובניינו, ו'של בית רבן גמליאל' משמע משפחתו, א"כ עדות זו מתייחסת לסוף ימי בית שני ממש שהרי ר' שמעון בנו נהרג בשמד כמבואר בסנהדרין יא ע"א והוא שמד של חורבן הבית שרק כמה שנים אחריו נעשה ר' גמליאל בנו לנשיא ביבנה ע"פ בקשת ריב"ז כמבואר בגיטין נו ע"ב. וכן ר' חנינא סגן הכהנים מצינו לו שהעיד במשנה עדיות ב, א, ובברכות כח ע"א אמרו 'עדיות בו ביום נשנית' ומשמע מלשון המשנה שהיה הוא חי ומעיד עדותו, א"כ חי גם אחר החורבן ומנהג ביתו בהשתחוואה משקף מנהג של סוף ימי בית שני ממש. ובעוד מקומות אומר מאמרים שעולה מהם שחי אחר החורבן, ביומא כא ע"ב אמר על אש המזבח **"אני ראיתי ורבוצה היתה ככלב",** ובתענית יג ע"א אסר טבילה בתשעה באב ש"כדאי הוא בית א-להינו לאבד עליו טבילה אחת בשנה" גם באבות דר' נתן נוסחה ב פרק ז מסרו משמו דברים ביחס להנהגת הכהנים מ' שנה קודם חורבן הבית.

וכבר בארנו כמה פעמים שהתנא הזה אומר כי שערי העזרה שלשה עשר, אבל חכמים אומרים שבעה, ועושים טעם השלש עשרה השתחוויות כנגד שלש עשרה פרצות שהיו בסורג כפי שקדם בפרק זה.²¹

אומנם הר"ש בפירושו למשנה ו כתב:

וי"ג השתחוויות היו שם – בעזרה הגדולה,²² והטעם פירש כנגד י"ג פרצות. ואבא יוסי חולק על חכמים ומפרשן כנגד י"ג שערים שהוא מעמיד בעזרה ומונה אותם והולך, ומודים היו על נוי הבניין. ומה הן י"ג שערים לדבריו – שערים הדרומים סמוכין למערבה היו, וכך שם כולם, ולא פירש טעם אלא בשער המים.

כלומר: לשיטת הר"ש, דברי "חכמים" (ת"ק) במשנה ו הם המשך דברי התנא של משנה ג, ולדבריהם טעם התקנה היה אמנם כנגד שלוש עשרה הפרצות, אך מקום ההשתחוויות היה בעזרה.²³ לשיטתו מה שנכתב במשנה ג "וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחוויות" – אין מדובר בתיאור מקום אלא בתיאור סיבה (בניגוד למשנה ו האומרת במפורש "ושלושה עשרה השתחוויות היו שם").

נמצא שלדעת הר"ש אין כל ראיה מדברי ת"ק לעניין השתחוויה מחוץ לעזרה.

לעומת זאת, נראה שבדעת הר"ש ניתן להביא ראיה משיטת אבא יוסי בן חנן, שהשתחוויות היו מחוץ לעזרה. לדעת אבא יוסי בן חנן היו בעזרה שלושה עשר שערים וכנגדם תקנו את ההשתחוויות.

במסכת שקלים (ו, א) מצאנו סתמא דמשנה כדעת אבא יוסי בן חנן:

שלש עשרה השתחוויות היו במקדש. של בית רבן גמליאל ושל בית רבי חנניה סגן הכהנים היו משתחווין ארבע עשרה. והיכן היתה יתרה? כנגד דיר העצים שכן מסורת בידם מאבותיהם ששם הארון נגזו.

21. לגבי השתחוויה זו נחלקו בתוספתא (שקלים ב, יז) ת"ק (סתמא דתוספתא) ורבי יהודה. לדעת ת"ק השתחוויה זו היא בפישוט ידים ורגלים, ולדעת רבי יהודה היא בשחייה: "שלש עשרה השתחואות היו במקדש. ר' יהודה אומר: כנגד שער השתחואה, כנגד פרצה שחייה. ושאר השתחואות שבמקדש שעל גבי קרבן חובה היו, קבע היו. וכאן וכאן (=השתחוויות החובה והשתחוויות מגזירת חז"ל) לא היתה שחייה אלא כריעה ופשיטה בלבד". נראה שרבי יהודה בא ליישב ולאחד בין דעת התנא של משנה ג שסובר ש-13 השתחוויות היו כנגד פרצות הסורג, ובין התנא של משנה ו שסובר שהשתחוויות היו כנגד שערי העזרה. לדעת רבי יהודה הייתה תקנה כפולה: לשחות בסורג ולהשתחוות בעזרה.

22. עזרת ישראל (ראה דה"י ב' ד, ט ורש"י שם).

23. להבנת הר"ש, סתמא דמשנה ג ות"ק של משנה ו, זהים לסתמא דמשנה ד בפרק א, שבה נאמר בפשטות שבעזרה היו שבעה שערים בלבד.

ושם במשנה ג שנינו:

והיכן היו משתחוים? ארבע בצפון וארבע בדרום, שלש במזרח ושתיים במערב, כנגד שלשה עשר שערים.

מחלוקת ההשתחויות למיקומים שונים על פי רוחות השמיים ניתן להוכיח שהתקנה להשתחוות "כנגד שלושה עשר שערים" משמעותה מול כל שער ושער (ולא במשמעות של סיבה). כך מבואר גם מדברי משנה א, שעל תוספת השתחואה של בית רבן גמליאל היא נזעקת מיד לשאלו? "היכן" היו משתחוים, ולא 'מדוע' היו משתחוים. ומסתבר שהמשתחוה כנגד השער אינו מפנה אחוריו אל הקודש, ומשום כך ברור שהשתחויות אלו היו מחוץ לעזרה, כשפניו אל השער ואל העזרה כאחד.

ומכיוון שמסתבר שמפתן השער היה מרוצף – מכאן יש להוכיח שאין איסור אבן משכית חל שם.

יתירה מכך, לדברי הכול, ההשתחוויה הארבעה עשר שבמשנה שנהגו בית רבן גמליאל כנגד דיר העצים, הייתה בעזרת נשים, שהרי דיר העצים נמצא בקרן מזרחית צפונית שלה (כמבואר במידות ב, ה) ואילו הייתה ההשתחוויה מתוך העזרה אין שום דרך לקשר אותה לעזרת הנשים, אפילו אם פני המשתחוה היו חלילה כנגד עזרת הנשים, מפני שרוחב עזרת נשים כרוחב עזרת ישראל, ולשכת העצים בצפון מזרחה שהוא הקצה הרחוק יותר מעזרת ישראל. והרי עזרת נשים ודאי הייתה מרוצפת!²⁴

כמו כן, בכמה מקומות במקרא מצאנו השתחוויה בהר הבית מחוץ לעזרה:

א. בספר נחמיה (ח ו) נאמר: "וַיִּבְרְךְ עֲזָרָא אֶת ה' הָאֱלֹהִים הַגְּדוֹל וַיַּעֲנוּ כָל הָעָם אִמֵּן אִמֵּן בְּמַעַל יְדֵיהֶם וַיִּקְדוּ וַיִּשְׁתַּחֲוֶה לַה' אַפְּסִים אֶרְצָה". אירוע זה היה "לְפָנַי הֶרְחֹב אֲשֶׁר לְפָנַי שְׁעַר הַמַּיִם"²⁵ (כמבואר שם פס' ג), וביומא סט ע"ב התפרש ע"י רב חסדא שבימת העץ

24. כך נראה מסברה, וכך משמע מהרמב"ם והראב"ד בהל' בית הבחירה (א, ט).

25. על פי פשוטו של מקרא ייתכן ששער המים איננו שער המים שבעזרה אלא שער המים שבחומת העיר וכמבואר בנחמיה יב, לז בחנוכת חומת ירושלים: "וַיַּעַל שְׁעַר הָעֵינַן וַיִּנְגְּדֵם עָלוּ עַל מַעְלוֹת עֵיר דָּוִד בְּמַעְלָה לְחֻמָּה מֵעַל לְבַיַת דָּוִד וַעַד שְׁעַר הַמַּיִם מִזְרָח", משמע שהשער הוא השער שבחומת העיר כמבואר שם בפסוק כז "וּבְחֻמַּת חֻמַּת יְרוּשָׁלַם", א"כ מסתבר שהרחוב שלפני שער המים משמעו הרחוב המוביל מהמקדש אל שער המים, ואחר זמן היה נקרא גם השער שבעזרה שער המים, ויתכן ששם זה התחדש רק בבניין הורדוס. ונראה שהבנת חז"ל ששער המים הוא שער המים שבחומת העזרה היא מעניין הכתוב, שקריאת עזרא היא כקריאת הקהל, הנעשית בעזרה. א"כ הרחוב שנגד שער המים הוא הרחוב היוצא מהמקדש אל שער המים, ובימת עזרא נעשתה בהר הבית או בעז"נ, והעם עמדו מלפנים, ויש לדון עד היכן התפשטה אסיפתם. ומסברא השתדלו להתקרב כדי שיוכלו לשמוע את עזרא קורא בתורה, אולם מהניגוד שבין רחוב שער המים לחצרות בית האלקים נראה

שעליה קרא עזרא בתורה הוקמה בעזרת נשים, והרי עזרת נשים אינה קדושה בקדושת עזרה כמבואר במשנה כלים א, ח וביבמות ז ע"ב, ואע"פ כן הותרה שם השתחוויה, למרות שהייתה מרוצפת!

אמנם לא התפרש שם היכן עמד העם באותו אירוע, וייתכן שהם עמדו בשטח הר הבית מחוץ לעזרת נשים, והר הבית לא היה מרוצף באותה תקופה ולכן מותר היה להם להשתחוות.

אמנם למה שביארנו לעיל בשיטת הירושלמי, שגם השתחוויה על עפר אסורה במקום קבוע, נראה שהאיסור אינו תקף בכל הר הבית, שדינו לעניין זה כמקדש.

ב. בדברי הימים (ב' ז, ג) נאמר: "וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רְאִים בְּרִדְתָּ הָאֵשׁ וַיִּכְבְּדוּ ה' עַל הַבַּיִת וַיִּכְרְעוּ אַפְּיָם אֶרְצָה עַל הַרְצָפָה וַיִּשְׁתַּחֲוּ וְהוֹדוּת לַה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חֲסִדוֹ". פסוק זה הובא בירושלמי (עבודה זרה פ"ד ה"א) כדוגמא להשתחוויה האסורה שהיא עד הארץ. אולם בפשטות קשה לומר שכל ישראל יצטופפו בעזרה.²⁶ ומסתבר שחלק מהעם הנאספים ("כל ישראל מלבא חמת עד נחל מצרים"; מלכים-א ח, סה) עמדו מחוץ לעזרה, ובכל זאת השתחוו על הרצפה.

ג. בדברי הימים (ב' פרק כ) מסופר על כנס תפילה שעשה יהושפט ויעמד? הוֹשֵׁפֶט בְּקֶהֱל הַיְהוָה וַיְרוּשְׁלָם בְּבֵית ה' לְפָנֵי הַחֲצֵר הַחֲדָשָׁה... וַיִּקַּד הַוֹּשֵׁפֶט אַפְּיָם אֶרְצָה וְכָל יְהוָה וַיִּשְׁבִּי יְרוּשָׁלַם נִפְלוּ לְפָנֵי ה' לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַה'. ה'חצר החדשה' זו היא עזרת נשים,²⁷ ואם

שרחוב שער המים הוא כינוי לאזור שאינו קדוש בקדושת הר הבית, ולפיכך העם נאסף גם למקומות היוצאים מתוך הר הבית החוצה, ולא רק להר הבית.

אולם אין זו ראייה מוחלטת, שיתכן שלמרות קדושת המקום בקדושת מחנה לוייה, שימש רחוב שער המים כרחוב בלבד, ולא כחצר לבית ה', ולכן הוא מצויין בהגדרה נפרדת, אולם בכינוס של עזרא, השתחוו העם רק בקרבת מקום לעזרא, בתוך הר הבית.

26. אמנם בחנוכת המשכן אמרו חז"ל (ב"ר בראשית ה, ז; ויקר"ר צו י, ט) שהיה נס שהחזיק מועט את המרובה, אבל במקדש לא נאמר כן.

27. המכונה ביחזקאל מד' חצר החיצונה, תוס' יבמות ז ע"ב ופסחים צב ע"ב. ואף לרש"י יבמות ז ע"ב ופסחים צב ע"ב שסובר שאיסור טבול יום הוא בכל מחנה לוייה, אי"ז משום שמפרש ש'חצר החדשה' משמעה הר הבית, שוודאי לא כל ההר בכלל החצר, וכמבואר ביחזקאל. אלא שנוקט כפשטות לשון הגמ' 'שחידשו בה דברים ואמרו אל יכנס טבול יום במחנה לוייה', שמשמעו בכל מחנה לוייה (בניגוד למשנה כלים א, ח: "עזרת נשים מקודשת ממנו שאין טבול יום נכנס לשם"). אבל אינו מפרש שסיפור זה אירע בהר הבית ולא בעזרת נשים.

לעניין הנידון אין הבדל בין הדברים, כיון שקדושת עזרת הנשים אינה מקדושת מחנה שכינה אלא מקדושת מחנה לוייה, לדברי הכול, וקדושתה המיוחדת היא מדברי סופרים כמבואר בגמ' יבמות ז ע"ב ופסחים צב ע"ב.

כן מפורש שהעם עמדו בעזרת הנשים והשתחו. מבואר שמותר להשתחוות בעזרת הנשים אפים ארצה, דהיינו בפישוט ידים ורגלים.

ודוחק לומר שעזרת נשים לא הייתה מרוצפת, וכלעיל. [גם כאן למבואר בירושלמי הראיה רחבה יותר].

ד. כמו כן בכמה פסוקים מצאנו קריאה להשתחוות לה' בהר קדשו, ומשמע שאין הכוונה דווקא בעזרה. בתהלים צט, ט נאמר: "רוֹמְמוּ ה' אֱלֹהֵינוּ וְהִשְׁתַּחֲווּ לְהַר קְדְשׁוֹ כִּי קְדוֹשׁ ה' אֱלֹהֵינוּ". בישיעה כז, יג נאמר: "וְהִשְׁתַּחֲווּ לַה' בְּהַר הַקְּדֹשׁ בְּירוּשָׁלַם". יתר על כן, בפסוקים אחרים בתהלים (ה, ח; קלח, ב) נאמר "אֲשַׁתַּחֲוֶה אֶל הַיְכָל קְדְשֶׁךָ". משמע שיש השתחויה אל הבית ולא רק בתוכו, והשתחויה זו אינה בכלל "בארצכם" לעניין איסור אבן משכית.

מאידיך, מכמה מקורות חז"ל נראה שההשתחויה הייתה נוהגת רק בעזרה:

א. במשנה יומא ו, ב נאמר: "והכהנים והעם העומדים בעזרה כשהיו שומעים שם המפורש שהוא יוצא מפי כהן גדול היו כורעים ומשתחיים ונופלים על פניהם". משמע שדוקא העומדים בעזרה היו משתחיים, ויש להבין מפני מה העומדים חוץ לעזרה אינם משתחיים? ואין לומר שלא היו שומעים קולו של כה"ג, שהרי אמרו ביומא לט ע"ב "וכבר אמר השם ונשמע קולו ביריחו"²⁸ וכן יסד הפייט (ב'אמיץ כח) "צווח לה' חטאת" ומשמע שחוץ לעזרה לא היו יכולים להשתחוות מפני שאין השתחויה מותרת אלא בעזרה ולא בהר הבית.²⁹

ב. הרמב"ם (תמידים ומוספים ו, ז) כתב: "שחה המנסך לנסך, מניף הסגן בסודרין, הקיש זה בצלצל ותקעו אלו בחצוצרות ודברו הלויים בשיר. הגיעו לפרק – תקעו, והשתחו כל העם שבעזרה". משמע שרק העם שבעזרה משתחיים ולא שאר העם, אף שתקיעת החצוצרות נשמעת גם מחוץ לעזרה, כמבואר במשנה סוכה (ה, ה) שהיו תוקעים בערב שבת להבטיל את העם ממלאכה, והכוונה היא להשמיע מחוץ למקדש.³⁰

28. אמנם ביומא כ ע"ב כתב רש"י שמדובר באירוע חד פעמי, ולא כל פעם נשמע קולו של כה"ג עד יריחו, ואעפ"כ משמע בגמ' שהצעקה היתה קבועה, שהרי אמרו שכה"ג משובח מגביני כרוז, ואם בחד-פעמיות עסקינן הרי ודאי גביני כרוז היה כרוז מפני שבכל יום היה צועק בקול.

29. כן ראיתי גם ברשימות שיעורי רי"ד סולובייצ'ק לברכות כא ע"ב שרצה לפרש שלא השתחו חוץ לעזרה מפני איסור אבן משכית. וכן הביא רביה זו בספר 'נתיב מצוותיך' משיעורי הרז"ל גולדברג על טעמי המצוות, מצוה שמט.

30. אף שהשלט שנמצא 'אל בית התקיעה' נמצא בפינה הדרום מזרחית של הר הבית, מחוץ לתחום המקודש. שנראה שהתקיעה לבטל את העם ממלאכה נעשתה במקום אחר לגמרי, וכ"כ יב"מ במלחמות (ד, ט יב) "המגדל האחרון הוקם מעל גג לשכות הכהנים, במקום שבו היה אחד הכהנים

מקור דברי הרמב"ם הללו במשנה (תמיד ז, ג): "שיחה לנסך והניף הסגן בסודרין והקיש בן ארזא בצלצל ודברו הלויים בשיר. הגיעו לפרק – תקעו, והשתחוו העם, על כל פרק תקיעה ועל כל תקיעה השתחוויה". אלא שבנוסח המשנה לא נאמר 'העם שבעזרה'³¹ ואפשר שכן היה נוסח המשנה לפני הרמב"ם. דין זה עשוי להתפרש כנובע מכוח האיסור להשתחוות על הרצפה חוץ לעזרה, שלכן, משתחוים רק העומדים בעזרה.

אולם נראה שאפשר לדחות את שתי הראיות הללו, משום שבשני המקרים מדובר בהשתחוויה כתגובה לשמיעת קול שיש בה מעין גילוי שכינה (שם ה' או קול השופר) ולכן מתאים שתיעשה רק במקום התקיעה והדיבור, כנגד גילוי השכינה, ולא בשאר המקומות.

ויותר מזה יש לדון בהזכרת השם. שכיון שאין אומרים שם המפורש בגבולין הוא הדין שאין משתחוים בגבולין כנגד שמיעתו. ואף שבירושלמי (יומא פ"ג ה"ז) אמרו "הרחוקים היו אומרים בשכמל"ו", הרי שהוצרכו להגיב, תגובה זו באה מפני שאי אפשר ששמיעת שם ה' תישאר ללא כל מענה, אך השתחוויה היא השתתפות פעילה במעמד גילוי שם ה' וזה אינו אלא בעזרה.³²

למעשה, הסבר זה – שלא השתחוו חוץ לעזרה מפני שהזכרת השם אינה מחייבת השתחוויה זו, נראה לי עדיף מהסבר שיתלה את ההימנעות מהשתחוויה מחוץ לעזרה באיסור אבן משכית. שהרי אם אסור להשתחוות בהר הבית, נהיה מוכרחים להניח שההשתחוויות שנאמרו בהר הבית נעשו במקומות שאינם מרוצפים. אם כן, באותם מקומות גם יכלו הכוהנים והעם להשתחוות ביום הכיפורים, ונמצא שההסבר שלא השתחו

נוהג לעמוד ולהודיע לעם בקול תקיעת חצוצרה בערבי שבת אחר חצות". מכל מקום, אם זו נשמעה לעיר, מסתבר שגם תקיעת חצוצרות שבמקדש נשמעה גם מעבר לעזרה.

31. כנוסחתנו גם בכת"י קאופמן. וכן העתיקו רש"י סוכה נג ע"ב; תוס' סוכה נד ע"א ור' בחיי שמות כט, מ בשם ר' חננאל; פסקי רי"ד פסחים סה ע"א וסוכה נג ע"ב; ר' יהונתן סוכה נג ע"ב ובתוס' רא"ש סוכה נד ע"א; אולם המאירי סוכה נג ע"ב כתב העם שבעזרה, ונראה מלשונו שמעתיק את המשנה.

32. הרדב"ז (תשובה ב תתי) תמה מה בין הרחוקים לקרובים ולמה שינו את תגובותיהם אלו מאלו, ומזה נקט שהרחוקים לא היו שומעים אלא שהיו אומרים 'ברוך שם' כשראו שהקרובים משתחוים. ועיקר דבריו תמוה מאד, שהרי בירושלמי מפורש: "אלו ואלו לא היו זזים משם עד שנתעלם מהם [=שם המפורש]" מפורש שהרחוקים היו צריכים שיתעלם מהם, ומכאן ששמעו את השם, והרדב"ז העתיק גם קטע זה בירושלמי ובכל זאת אמר את דברו, וצ"ע. אולם יש ללמוד מדבריו שלא העלה בדעתו לפרש שהרחוקים לא השתחוו מפני שעמדו חוץ לעזרה והיו אסורים בהשתחוויה.

לכאורה יש להביא ראיה לאסור מלשון הרוקח בפירושו לסידור (טו) על הפסוק "והשתחוו להר קדשו" – "אבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה, אבל בעזרה חייב". משמע שאבן משכית שהותרה במקדש בדרשת התו"כ היא דווקא בעזרה ולא בהר הבית. אולם היות שהרוקח שינה מלשון הגמ' וכתב 'אבל בעזרה חייב' וכוונתו שבעזרה מצוה להשתחוות לפני ה' וככתוב בתורה בפרשת ביכורים, ממילא פירש את הפסוק על העזרה, ולא על כל הר הבית.

מפני האיסור אינו מספיק.³³ ואילו ההסבר שלא השתחוו חוץ לעזרה מפני שהזכרת השם אינה מחייבת השתחויה, מפרש את מניעת ההשתחויה בכל מקום.³⁴

ה. השתחויה במקום המקדש לאחר חורבנו

יש לדון במה תלויה דרשת התו"כ: "אבל אתה משתחוה על אבנים של בית המקדש". ויש בזה שלוש אפשרויות:

1. בקדושת מקום מקדש, ואפילו בחורבנו, כל עוד לא פקעה קדושת המקום. לפ"ז בזמן הזה תלוי איסור ההשתחויה על אבן משכית בעזרה במחלוקת הרמב"ם והראב"ד, שלרמב"ם קדושת המקדש עולמית, ואילו לראב"ד קדושת המקדש בטלה בזמן החורבן.
2. בבניין המקדש.³⁵ ולפ"ז בזמן הזה אסורה ההשתחויה אפילו לשיטת הרמב"ם הנ"ל.
3. במקום המקדש. ולפ"ז גם בזמן הזה אין איסור אבן משכית על רצפת מקום המקדש גם לשיטת הראב"ד שבטלה קדושת המקדש.³⁶ זאת מפני שהיתר ההשתחויה במקדש נובע מעצם בחירת ה' בו.

33. [הערת העורך (ב"א): יש הבדל בין אדם יחידי שנמצא בהר הבית שאפשר לומר לו להשתחוות רק במקום שאינו מרוצף, ובין ציבור שלם שעומד בהר הבית שקשה לומר לחלק מהציבור העומד על אדמה להשתחוות ולחלקו האחר העומד על רצפה שלא להשתחוות.

תשובת המחבר: ההבדל הגיוני. למרות שיכול להיאמר גם להיפך, שאדם יחידי שמקיף איננו נמצא תחת פיקוח כלשהוא ועשוי לטעות, לעומת ציבור גדול שנוהג לפי כללים. אולם היות שהמשנה מתארת מצב נתון ולא הלכה. לכן אין לפרשה מכוח גזירה אפשרית על העומדים חוץ לעזרה שלא יכשלו באבן משכית. בנוסף, העומדים בעזרה היו בעיקרם הכהנים ואנשי ירושלים, ולא תיירים רחוקים.]

34. לחילופין, אפשר ש'העומדים בעזרה' אינו ממעט את כל העומדים חוץ לעזרה, אלא שבעזרה היו הכל משתחווים ואילו חוץ לעזרה השתחוו רק חלקם שלא עמדו לצד רצפת אבנים.

בהנחה כזו, אם יש מקומות בתוך הר הבית שאינם קדושים בקדושת הר הבית, כגון 'גגין ועליות' או לשכות הפתוחות לחוץ, אפשר ש'העומדים בעזרה' ממעט דוקא אותם ולא את כל שטח הר הבית. (וראה להלן הערה 36 שנדון להחיר השתחויה גם בהם).

דרך זו נראית דחוקה. אולם עכ"פ הדוחק קיים לשני הכיוונים.

35. שאלה זו קיימת להרבה ענינים. ומצינו בה ש'פתח אהל מועד' שהוא פתוח נחשב גם כשאין אהל מועד שהרי מקריבים אע"פ שאין בית, כמגילה י ע"א ואילו 'לפני ה' אלקיך' של מעשר שני אינו קיים כשאין בית, כמשנה מע"ש א ה' ואם אין מקדש ירקבו' ונתבאר במכות יט ע"ב שזה מהיקש לבכור. ועל מצות ראייה - אפילו לר' יוחנן חגיגה ז ע"א האומר שהיא ראיית פנים בעזרה - הכל מודים שאינה קיימת בזמן שאין מקדש.

36. וכן בזמן שנבחר בית המקדש, ע"פ נבואת שמואל ודוד, כמבואר בזבחים נד ע"ב, אזי לירושלמי סנהדרין פ"א ה"ג שהוצרכו לקדש את העזרות ע"י שתי תודות ולחם, נמצא שעדיין לא נתקדש

נראה שהבנת הירושלמי את יסוד האיסור כקביעת מקום חוץ למקדש, תומכת בהבנה השלישית, משום שלפיה עיקר האיסור הוא פעולת בחירה של מקום בניגוד לבחירת ה',³⁷ לכן כל זמן שהשתחוויה היא במקום שבו בחר ה' היא אינה בגדר "בארצכם",³⁸ ואף ברור לכול שהשתחוויתו היא לה.³⁹

בבחירה עד הבניין, בכל זאת משנבחרה ירושלים גם קודם שקידשוה הותרה ההשתחוויה על רצפת אבנים במקדש.

וכן יש לדון במקומות שהם חלק מהמקדש אבל אינם כלולים בקדושתו. כגון לשכות הפתוחות לחוץ, או גגין ועליות (אם סייגים אלו נוהגים בהר הבית) שיש לדון שאף שאינם בכלל קדושת המקדש עדיין נחשבים בכלל מקום המקדש ולא בכלל 'ארצכם'.

37. נראה שעל עיקרון מתבטת חומרת רב שרירא גאון, שאסר להשתחוות על אדמה מחשש שמא קבורה תחתיה אבן משכית. הריב"ש (סי' תיב) הבין שלרש"ג אסורה השתחוויה גם כשחוצץ בעשבים, וחולק בכך על הרמב"ם (ע"ז ו, ז) שכתב שחציצה בעשבים מתירה. אולם המג"א (סי' קלא ס"ק כב; וכן במ"ב ס"ק מד) נקט שרש"ג יודה לרמב"ם שחציצה בעשבים מועלת, ופירש "דקרקע לא חשיב הפסק שארצו של בית כמוהו עד התהום כדאי' פט"ו דכלים אבל עשבים חשיבי הפסק", הרי שהבין שהאיסור נובע מכך שהעפר הוא חלק מהרצפה.

אולם קשה להבנה זו מדוע יתייחס העפר כבטל לאבן ולא כבטל לכלל הקרקע יחד עם האבן? שממילא לא נדון את האבן כקיימת ואת העפר כנמצא עליה. ואילו אמר המג"א שאין העפר חוצץ, הרי אין לומר כך שמין בשאינו מינו חוצץ לעולם, ועל כן צריך להגדיר שבטל, וקשה שיתבטל דוקא לאבן ולא לכל מה שתחתיה. והגע עצמך, אילו היתה המצוה להשתחוות דוקא על גבי אבן, מסתבר שלא יכול היה לקיימה בהשתחוויה על גבי העפר שנמצא על האבן, אפילו ביטלו. אולם אם האיסור הינו לקבוע את המקום להשתחוויה, הרי אחרי שנקבע המקום אסורה ההשתחוויה בכל אופן, כל שמוגדר שמשתחוה עליה.

אולם הכרעת המג"א להלכה יכולה להיות מכח סברא אחרת, שאפשר שכל שמשתחוה על דבר תלוש המונח על הקרקע אינו נחשב שמשתחוה במקום הקבוע, מפני שמנתק אותו ע"י דבר אחר. ויתכן שגם כוונת המג"א לכך, שהביטול הוא לכלל המקום, וממילא אינו משנה את הגדרת המקום מלהיות אבן משכית, לעומת דבר תלוש שאינו בטל, שמאפשר להשתחוויה להיות מנותקת מהרצפה.

38. וכן נראה בפירושו הרוקח לסידור התפילה 'והשתחוו להר קדשו וכתוב וירעו אפים ארצה על הרצפה וישתחוו, זה שאמר הכתוב אבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה, אבל בעזרה חייב. להר קדשו זה בית במקדש, אף על פי שהוא הר, הוא קדוש' נראה שכוונתו שמצות ההשתחוויה שבמקדש קיימת אע"פ שהוא הר, כלומר שהוא בחורבנו, עדיין מצותו להשתחוות בו.

39. יש לדקדק בזה בלשון הירושלמי שגרס בדרשת התו"כ "עליה אי אתה משתחוה אבל אתה משתחוה על אבנים שבבית המקדש" מבלי להזכיר את המילה 'בארצכם' (בניגוד לבבלי שגרס 'עליה אי אתה משתחוה בארצכם'). ואפשר שכוונתו שההשתחוויה במקדש, מקום גילוי השכינה, איננה על האבן אלא לפני ה'.

ו. איזו רצפה נאסרה בהשתחוויה?

לעיל פרק ב נתבארה מחלוקת הבבלי והירושלמי אם איסור ההשתחוויה הוא גם על גבי האדמה. הלכה בזה כבבלי וכפסק הרמב"ם (ע"ז ו, ז) והשו"ע (או"ח סי' קלא). אולם יש לברר אלו רצפות נאסרו לדעת הבבלי.

סלע טבעי – הלשון 'רצפת אבנים' ממעטת השתחוויה על סלע טבעי, שאינו רצוף. זו גם מתמעטת מענין הכתוב 'לא תקימו' 'לא תתנו' שמשמע שמדובר על אבן מעשה אדם.⁴⁰

אולם ב'פני משה' (ע"ז פ"ד ה"א) נראה שאסר גם השתחוויה על סלע טבעי. הירושלמי (שם) הקשה "והא כתיב: 'ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לא-להים'"?' ופירש ה'פני משה': "וסתם ראש במקרא ראש אבן הוא, האבן הראשה היתה לראש פינה". כוונת ה'פני משה' להשוות את שיטת הירושלמי לבבלי שאוסר רק ברצפת אבנים, ולכן פירש שראש הוא אבן, ומכיוון שראש הר הזיתים הוא סלע טבעי, משמע שגם הוא בכלל האיסור, ולא רק רצפה מעשה ידי אדם.

וכן משמע ב'העמק דבר' (במדבר לג, נב) שהציווי "ואיבדתם את משכיותם" כולל גם אבנים המחוברות לקרקע, ואף על פי שאינן נאסרות בהנאה, כדין המשתחוה להר שאינו נאסר, בכל זאת חובה לאבדן. משמע שלדעתו גם אבן יסוד בכלל 'משכית'. וראה לעיל הערה 1.

ריצוף טבעי ללא סיתות (בחלוקי נחל) – הרמב"ם (ע"ז ו, ז) כתב: "אבל אתם משתחווים על האבנים המפוצלות שבמקדש", אבנים מפוצלות בלשון רמב"ם הן אבנים מסותתות [פצל=פסל], כלשונו (בית הבחירה א, ח): "ואין מפצלין את אבני הבנין בהר הבית אלא מפצלין אותן ומסתתין אותן מבחוף"⁴¹ ומכאן שאיסור אבן משכית כולל רק אבנים מפוצלות, ואילו על אבנים שאינן מסותתות ההשתחוויה מותרת גם בגבולים.

את מקור הרמב"ם נראה להבין כך: הרמב"ם פירש 'משכית' לשון ציור וראייה כדברי המפרשים שלעיל וכפי שתיאר את האיסור בספר המצוות ל"ת יב, ונתקשה בבבלי ו'תורת כהנים' שמשמע ש'רצפת אבנים' אסורה. מכאן פירש שדי בשרטוט המינימלי של האבן כדי לאסרה, כל שהחלקו פני האבן והיא סותתה, שאף שאין בה צורה מסויימת שעשויים להשתחוות לה.

זה מתאים להסבר של רמב"ם (בספר המצוות ל"ת יב ובמור"נ ח"ג מה) שאיסור אבן משכית הוא מפני שמנהג עובדי ע"ז להסדירה כדי להשתחוות והרחיקה התורה את העבודה

40. ראה לעיל הערה 1 שלרש"י 'אבן משכית' משמעה אבן המכסה את הקרקע ומזה מתמעט סלע טבעי.

41. וכן בהלכות שבת יא יז 'וכן הגבלים שעושים כן באבנים כדי שיפצל בשוה'. ובשמיטה ויובל ב ו על מחצב 'ואם התחיל קודם שביעית ופיצל ממנה שבע ועשרים אבנים'.

בצורה דומה לעבודתם, אם כן אין צורך בצורה מצד שנראה כעבודה, אלא מצד מנהג עובדי ע"ז, ולכן אפילו עיבוד מינימלי כולל את האבן בכלל אבנים מצוירות.

וכן משמע מלשון החינוך (שמט): "ואבן משכית תקרא אבן מצוירת, וכן אבני גזית מגוררות במגירה בכלל איסור אבן משכית", משמע שגם הסיתות נחשב ציור מינימלי.

בכך פתר רמב"ם את הניגוד בין הפשט של 'אבן משכית' שמתייחס לאבן מצוירת, לבין ההלכה במגילה כב ע"ב: 'אבל אתה משתחוה על אבני בית המקדש' שמשמע שהאיסור קיים בעיקרו בריצוף של בית המקדש אף שאין בריצוף זה צורות. ומכאן שדי בסיתות כדי להיחשב צורה.

אבנים תלושות – לשון הגמ' מגילה כב ע"ב: "אמר עולא: לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים בלבד" כולל לכאורה שני פרטים: 1. האיסור הוא רק באבנים; 2. האיסור הוא רק ברצפה. אבנים תלושות ודאי נחשבות לאבנים, אולם יש לדון אם הן בכלל רצפה.

בזבחים כד ע"א נאמר: "בעי רבי אמי: נדלדלה האבן ועמד עליה, מהו? היכא דאין דעתו לחברה לא תיבעי לך דודאי חייצא, כי תיבעי לך – דדעתו לחברה, מאי? כיון דדעתו לחברה כמה דמחבר דמיא, או דילמא השתא מיהא הא תלישא?" והרמב"ם (בית הבחירה א, י) כתב שלכתחילה אסור לעמוד עליה, ובהל' ביאת מקדש (ה, יט) כתב שאם עבד עבודתו כשרה.

ואם נשווה את הדין, נראה שאין רצפת אבנים אלא כשהאבנים מרוצפות ומחוברות אבל באבן תלושה אינו עובר. ומדולדלת שדעתו לחברה כמחוברת.⁴²

אבן בודדת – לשון הפסוק 'אבן משכית' משמע אפילו אבן אחת, וכן לשון רמב"ם ע"ז ו, ו. אולם מלשון הירושלמי "שתי אבנים זו על גב זו" ומהדמיון למרקוליס משמע שאבן אחת אינה אסורה. אלא שגם לירושלמי האבן העליונה היא אחת, רק שהיא סוככת על אבן אחרת ולכן איך לדקדק כן.

רצפת לבנים – המג"א (סי' קלא ס"ק כ) כתב: "נ"ל דרצפת לבנים אין אסורה, דאבן כתיב, ולבנה לאו אבן היא כדכתיב ותהי להם הלבנה לאבן", וכן פסק המ"ב (שם ס"ק מא). נראה שיש לעיין בכך, כי המג"א העמיד את קוטב העניין על השאלה האם לבנה נכללת במושג

42. [הערות העורך (ב"א): ראה רמב"ם ע"ז ו, ו: "וכן אבן משכית האמורה בתורה אף על פי שהוא משתחוה עליה לשם – לוקה, שנאמר ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה, מפני שהיה דרך עובדי כוכבים להניח אבן לפני השתחות עליה, לפיכך אין עושין כן לה". הרמב"ם הולך לכאורה כפשט הפסוק ש"לא תתנו" היינו הנחה, ואין צורך לחבר לקרקע. **תשובת המחבר:** אמנם לשון הרמב"ם בביאור המציאות אצל הגויים הוא כך, אולם בהלכה ז בהוראה המעשית כתב 'מפני זה נהגו כל ישראל להציע מחצלאות בבתי כנסיות הרצופות באבנים או מיני קש ותבן להבדיל בין פניהם ובין האבנים'. אם אכן הרמב"ם סובר שלשון הגמ' 'רצפה' איננו בדוקא, יתכן שפירש שכוונת עולא שאפילו ברצפה דוקא רצפת אבנים אסורה.]

'אבן', שהיא שאלה שיש בה נפ"מ להלכות נוספות,⁴³ אולם יש לדון אם הדגש העיקרי הוא רצפת אבנים, או שהעיקר הוא רצפה עשויה שמגדירה את המקום כמקום השתחויה.

וכן נראה ממהר"י בן לב (ח"א סי' נה) שהניח בפשיטות שרצפת שיש דינה כרצפת אבן [אלא שהתיר לעשותה בבית הכנסת מפני שאין משתחוים בו], למרות שאבני שיש אינם בכלל אבנים לענין נגעים כמבואר במשנה (נגעים יב, ב): "בית שאחד מצדדיו מחופה בשיש אחד בסלע ואחד בלבנים ואחד בעפר טהור" ופירש הרמב"ם (טומאת צרעת יד, ח): "הלבנים והשיש אינם חשובים כאבנים וכו'". משמע שההגדרה הקובעת אינה הגדרת סוג האבן אלא המראה הכללי של הרצפה.

ויש להביא ראיה לאיסור השתחויה על לבנים, מכך שאמוראי בבל (רב, אביי ורבא; במגילה כב ע"ב) החמירו שלא להשתחוות על גבי רצפה, ובמדרש (במדב"ר יד ג, שהש"ר א) נאמר שאין אבנים בבבל, וכמשמעות פרשת דור הפלגה "ותהי להם הלבנה לאבן" כפרש"י 'לפי שאין אבנים בבבל' – אם כן מוכח שהייתה זו רצפת לבנים.⁴⁴ ואף דברי עולא שם: "לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים" לא בא למעט לבנים, אלא למעט שטיחי בד וכדו'.

וכן המנהג בזמננו שלא להשתחוות על רצפת 'גרניט פורצלן' (שעשויה מסוג של חרס קשיח מזוגג) בלי לחצוץ או להטות. ולפ"ז יש להסתפק ברצפת בטון המחופה בפרקט עץ.

ז. עיקרי הדברים

- א. עיקר איסור אבן משכית הוא ליצור מקום קדוש ע"י השתחויה.
- ב. לפיכך י"א שעובר משעת עשייה.
- ג. לדעת הירושלמי אסור גם להשתחוות ע"ג העפר, ובלבד שיהיה מקום קבוע לר' אבהו או מקום השתחויה ציבורי לרב ורב אמי.
- ד. לגבי השתחויה בהר הבית הסתפק ה'מנחת חינוך' האם נכללת בהיתר השתחויה במקדש, ולענ"ד עיקר הראיות להכריע בספק זה להיתר.
- ה. יש לדון לאסור השתחויה על רצפת לבנים ודומותיה.

43. לעניין בניין ההיכל והעזרות כתב הרמב"ם (בית הבחירה א, ח): "ואם לא מצאו באבנים בונים בלבנים. נקודה זו יכולה להיות טעם ענייני לנידון 'אבן משכית'. אם האיסור הוא לעשות דוגמת המקדש, כהבנת ה'מנחת חינוך' (מצוה שמט) ברש"י, שהאיסור לעשות דוגמת המקדש, הרי שאם את המקדש אפשר לבנות בלבנים גם רצפת לבנים יכולה להחשב 'אבן משכית' בארצכם.

44. וכ"ש לשיטת רב שרירא גאון שסובר שכשהרצפה לא מרוצפת צריך להטות פנים, שמא תחת העפר מצויה רצפה ישנה – יש לתמוה מדוע חששו בבבל לאבנים קבורות שאינן מצויות בה.